

Bohóc, kivégzések és mahorka

Lengyel viszonyulás az oroszokhoz a modern szépirodalom tükrében

Békeidőben vagy hadiállapotok közepette, emigrációban vagy lengyel (nyelv) területen íródtak, úgy tűnik, egy részére az oroszokkal kapcsolatos 20. századi modern lengyel beszámolóknak igaz az idegenkedés. Mindez egy olyan skálán jelenik meg, amelynek egyik végpontja a hűvös távolságtartás, a másik pedig a több évszázados megszállás okozta csendes ellenérzés, sőt, olykor a nyílt szembe-szegülés.

Henryk Sienkiewicznek a felosztottság, illetve a korabeli orosz megszállás alatt íródott Trilógiája (*Tűzzel-vassal, Ogniem i mieczem*, 1884; *Özönvíz, Potop*, 1886; *Kislovag, Pan Wołodyjowski*, 1887) a lengyel hazafiság kifejezésének eszköze volt a függetlenségétől megfosztott Lengyelországban. A színpalak előtt a fő konfliktusok a zaporizzsjai kozákokkal, a svédekkel, oszmán-törökökkel és csatlósaikkal szemben zajlanak e kötetekben, ám mindez könnyűszerrel érthető a lengyel területek akkori uraival szembeni áthallásokként is.

A harmadik kötet után egy évvel jelent meg a lengyel pozitivizmus egyik legfontosabb műve Eliza Orzeszkowa tollából *Nad Niemnem* címmel (magyarul kb.: *A Niemen folyónál*, 1888). A történelmi Lengyelország egykori, északkeleti végein játszódó cselekmény egyik indirekt motívuma az 1863-as januári felkelés, amely a regénybe a Korczyński család uradalmához tartozó erdő közepén található 40 felkelő közös sírhalmán keresztül lép be. A hős felkelők, mindenekelőtt Andrzej Korczyński eszményképével markánsan szembeállítja a narráció emlékezetük egyes szereplők általi, méltatlan elhanyagolását. A harmadik kötet második fejezetében Andrzej fia, Zygmunt, az édesanyjával, Andzejowa Korczyńskával folytatott beszélgetése során nem másnak, mint örültnek kiáltja ki apját. Andzejowa gesztusa, hogy a regény e pontján kiutasítja a helyiségből, önmagáért beszél, miként az is, hogy rendre fájdalmasan ostorozza önnön nevelési módszereit fia eltávolodásáért.

IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvezeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

Bolesław Prus 1890-es *A bábu (Lalka)* című realista könyvének reménytelen és végül elbukott hősszerelmeséről, Wokulskiról kiderül, hogy az oroszellenes januári felkelésben való részvétele, illetve „ifjúi hevessége” miatt szibériai száműzetést róttak ki rá [Pokutowal za uniesienia młodości], amiért látszólag nagy tisztelet övezi a következő jelenetben:

„- És a vörös keze?... - kérdezte Izabella kacagva.

- Szibériában elfagyott - vetette közbe Florentyna nyomatékkal.

- Mit csinált ott?

- Büntetését töltötte, amit ifjúi hevességéért róttak ki rá - magyarázta Tomasz úr. - Ezt igazán meg lehet bocsátani.

- Ah, tehát még hős is!...”

Joseph Conradot (szül.: Józef Teodor Konrad Korzeniowski) négyéves korában a szüleivel együtt a varsói vár börtönébe vetették, majd hét évre Szibériába száműzték apja állítólagos anarchista és terrorista kapcsolatai miatt (Adelman 2001: 89). A tizenhét éves korában Lengyelországból végleg távozott, majd Angliában letelepedett és angolul alkotott szerző világhírű novellája, *A sötétség mélyén* (Heart of Darkness, 1899) számos értelmezési lehetőséget kínál, melyek egyike a 20. századi totalitárius diktatúrák „megjövendölése”.

Ebben az elvonatkoztatásban különösen izgalmas a civilizáció végére eljutó Kurtzot istenítő bohóc (harlequin) kifejezetten orosz származása (2011: 93): „Bizonyára nem is kívánt mást az őserdőtől, mint levegőt, hogy lélegezhessen, és teret, hogy áthatolhasson rajta. Szükséglete ennyi volt: élni és a lehető legnagyobb veszélyek, nélkülözések közepette menni előre. Ha élt valaha emberi lényben tökéletesen tiszta, megfontoltság és gyakorlatiasság nélküli kalandor-szellem, akkor ebben a foltokkal tarkított ifjúban élt. Már-már irigyeltem tőle szerény és tiszta lángolását.” Conrad ugyanitt rátér a bohóc vélt vagy valós önkényuralmi hajlamaira, amely nézetét a legtisztábban majd a *Nyugati szemmel* könyvben képviseli: „Úgy látszott, e láng oly tökéletesen elhamvasztott már benne minden önös gondolatot, hogy még akkor is, amikor itt állt és beszélt hozzám, szinte megfeledeztem róla - az előttem álló emberről -, aki ennyi sokat átélt. Kurtz iránti odaadását azonban nem irigyeltem tőle, semmiképp sem. Nem töprengett rajta. Ez az odaadó érzés csak lecsapott rá, ő pedig valami buzgó fatalizmussal tudomásul vette. Meg kell vallanom, az összes veszélyek között, amelyek eddigi vándorútján érték, ezt tartottam a legnagyobbnak” (2011: 96-97).

Josef Skvorecky cseh szerző olvasatában, illetve szavaival a bohóc itt nem másnak a megtestesítője, mint „Mindenfajta diktatúra eszményi alattvalójának,” avagy a „tökéletes homokszemnek”, aki „nem az igazságot keresi. Hanem a prófétát, aki majd megmutatja neki [...] Conrad tehát Oroszország és az orosz jövő problematikáját helyezte át Afrika szívébe, a nyugat-európai kizsákmányoló kolonializmus díszletei közé” (1998: II: 126).

Egy másik könyvében, az 1911-es *Nyugati szemmel* című regényben Conrad megsemmisítő bírálatát adja a cári Oroszország könyörtelen elnyomó rendszerének,

amelyben a rendszer kárhoztatása és a nemzetkarakterológiától való averzió kéz a kézben jár a múlt század eleji genfi közegben. Mindjárt a könyv legelején előrebocsátja a narrátor, hogy „kiterjedt kapcsolataim voltak Kis-Oroszországgal [a. m. a genfi orosz diaszpórával]. Ennek ellenére be kell vallanom, hogy nem értem az orosz jellemet. Logikátlan magatartásuk, önkényes következtetések, a gyakori kivételek nem okozhatnának nagy nehézségeket olyasvalakinek, aki más sokféle nyelvtant tanulmányozott; de kell, hogy legyen itt valamilyen más akadály, különleges emberi jellemvonás, olyasfajta árnyalatnyi különbség, amely meghaladja az egyszerű tanárok fölfogóképességét” (2001: 8). Majd legott rátér a szerző a cári orosz politikai viszonyok brutalitásának határozott elítélésére: „A szentpétervári egyetemen Kirill Sidorovics Razumovot, a harmadéves bölcsészhallgatót diáktársai erős akaratu és feltétlenül megbízható embernek tartották. Ez a körülmény egy olyan országban, ahol az önálló vélemény a törvény szemében halállal vagy olykor még a halálnál is súlyosabb megtorlással járó bűn, Razumovot méltóvá tette arra, hogy tiltott nézeteket nyilváníthassanak előtte” (9).

Ezen állapotok, amelyek ostorozása úgyszólván végigkíséri a könyvet, egy merényletben csúcsosodnak ki: „Razumov naplójának eredete összefügg egy valóságos és a modern Oroszországra igen jellemző eseménnyel: egy magas rangú államférfi ellen elkövetett merénnyel. Kiváltképpen jellemzők az efféle események az olyan elnyomott társadalmak erkölcsi züllésére, ahol az emberiség legnemesebb törekvései, a szabadságvágy, a szenvedélyes hon- és igazság-szeretet, a szájalomérzet, sőt még az egyszerű lelkek hűsége is gyűlöletté és félelemmé – az ingatag önkényuralom elválaszthatatlan velejárójává – aljasodnak” (10). A szóban forgó merénylet áldozata egy bizonyos Mr. de P. különleges jogokkal fölruházott államminiszter, aki „az abszolutizmus elvének misztikus hitétől áthatva arra törekedett, hogy az ország közintézményeiben a szabadságnak még az írmagját is kiirtsa” (11).

E történelmi-politikai sajátosságokból adódhatnak Conrad kifejezetten az orosz „nemzetkarakter” vélt vagy valós sajátosságait illető megjegyzései, amelyek idővel túlsúlyba kerülnek a könyv során: „Ha két orosz összetalálkozik, máris rájuk terül a zsarnokság árnyéka, beárnyékolja gondolataikat, nézeteiket, legbensőbb érzéseiket, magánéletüket, nyilvános kijelentéseiket, kísértetként kóborol némaságuk titkai között [...] Bombák, akasztófa képzei s oly kísérteties, orosz színezet” (100; 105). Ezen utóbbi képzettársításoktól a narrátor nem tudja függetleníteni magát, amikor a feljelentett és kivégzett merénylő halálhírét édesanyjának és hűgának tolmácsolja. Hasonlóképp, Mr. de P. merénylőjének későbbi kivégzését közvetetten, részben önnön egzisztenciális félelmei, részben meggyőződéses önkényuralmi indíttatása által vezérelt, feljelentésével előidéző Razumov „a puszta hótakaró alatt érezte Oroszország kemény, élettelen, hideg, dermedt földjét, mely, akár egy komor, tragikus anya, halotti lepelbe rejti arcát” (32–33).

Razumov öngazolásképpen a kihallgatótiszt Mikulin tanácsos előtt a következőket állítja: „Szavamra, mi, oroszok, részeges népség vagyunk. Szükségünk

van valamiféle mámorra: vagy megvadulunk bánatunkban, vagy megittasodunk a beletörődéstől. Vagy élettelenül heverünk, akár egy fatuskó, vagy lángba borítjuk a házat” (90). Talán ebből is következően Oroszország „a fantomeszmék és az irreális becsvágyak birodalma...” (34), „szelleme” pedig – „amely végtelen számokkal hivalkodik, különös jogot formál a szentségre, s titokzatos módon hajlamos a szenvedésben való megalázkodásra – a cinizmus szelleme. Ez hatja át az államférfiak nyilatkozatait, forradalmárainak elméleteit és prófétáinak misztikus jövendöléseit, s hozzá oly mélységesen, hogy a szabadságot a züllöttség valamilyen formájához teszi hasonlatossá, s a valóságban még maguk a keresztény erények is erkölcstelennek látszatnak... (64).

Az orosz „néplélek” mítoszát Conrad a legváltozatosabban szövi, előbbi a szerző szerint „oly szívbe markolón nemes fölháborodások és végletes érzelmek” kísérik, „amelyeket egy nem orosz elme talán föl sem foghat” (160). Önmagáért beszél a következő szakasz is: „az a hajlam, hogy minden problémát valamilyen misztikus kifejezés segítségével az érthető síkja fölé emeljének, nagyon jellemző az oroszokra. Már elég jól ismertem Miss Haldint ahhoz – folytatja a narrátor, ismét rátérve a politikai összefüggésekre –, hogy rájöjjenek, milyen megvetéssel viseltetik a politikai szabadságnak a nyugati világban ismert minden gyakorlati formája iránt. Szerintem oroszoknak kell lenni ahhoz, hogy valaki megértse az orosz egyszerűséget, azt a rettenetes, maró egyszerűséget, amelybe a misztikus kifejezések a naiv és reménytelen cinizmust öltöztetik. Olykor azt gondolom, e nép mélységes különbözőségének lélektani titka abban rejlik, hogy megveti az életet” (98). A merénylőt feljelentő Razumov kihallgatását végző Mikulin tanácsossal kapcsolatban pedig leszögezi a szerző, hogy „az orosz lelki alkat sajátossága, hogy bármilyen erősen lefoglalja a cselekvés drámája, fél füllel mégis az elvont eszmék suttogását hallja” (266).

Természetesen olyan 20. századi történelmi tapasztalatok, mint a kommunizmus térnyerése, illetve a második világháború, minden bizonnyal nemkülönben formálhatták e lengyel viszonyulást. Stanisław Ignacy Witkiewicz *Az ősz búcsúja (Pożegnaniejesieni, 1927)* című, a totalitárius diktatúrák kiépülésének kockázatait is előrejelző profetikus látomásában Sajetan Tempe, a kommunista puccs végrehajtója, Jędrzej Łohoycki gróffal folytatott párbeszédében előbbi figyelmezteti beszélgetőtársát mozgalmának közelgő hatalomátvételére, egyszersmind – közvetetten – baljós jövőképet vázol fel egész Lengyelország számára is: „Emlékezzen, honnan indult Oroszország. Az erők centruma, ahonnan ez a világméretű hullám elindult, időlegesen akár ki is hunyhat, de a hullám már szétterjedt, és megtette a magáét. Különben is, hol vannak a ti elméleteitek, áporodott demokraták? Ti, mikroszkopikus, rövidlátó megfigyelők, nem értitek, micsoda hatalmas eszme ez. Hiába vonítotok, nincs eszmétek, és nem is lehet, mert manapság az eszmék maguktól teremnek a tömegben, és találják meg a tömeg öntudatra ébresztésére alkalmas személyeket. Az eszmét az élet szüli, nem íróasztal mellett találják ki; mindenekelőtt azonban az kell, hogy valódi legyen: hogy történelmi szükségszerűségből fakadjon, s ne fék legyen, mely

a látszat-emberiség nyomorúságos szintén szintjén tartja az emberiséget...” (2002: 161).

Jószerivel éppen a második világháború előestéjén, 1939 nyarán, szakaszokban közölték lengyel napilapok Witold Gombrowicz álgótikus, *Megszállottak* (*Opętani*, 1990) című thrillerét, amelyben a bűnözői intrika a titokzatosság sűrű atmoszférájában romantikus szállal találkozik, természetfeletti erők fellépése kíséretében. A könyv egyik, első ránézésre máskülönben rokonszenves, a fővárosba került anyáskodó karakteréről, Halimska asszonyról nemcsak az derül ki, hogy „orosz származású, és a keleti terjengősséget ötvözi a nyugat-európai eleganciával” (2008: 187), hanem idővel az is, hogy szándékai, legalábbis, kétértelműek, amennyiben a jó otthonból származó hölgyekről való gondoskodása egy „madám” attitűdjének paródiája.

Nem sokkal e könyv megjelenését követően, a Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán Alexander (Ch)Wat lengyel író, aki látta bevonulni a Vörös Hadsereget Łuck városába, elképesztette a szerzett élmény: „Ezek a mongol arcok, ezek a rongyos egyenruhák [...] Ez Ázsia volt, ez maga volt Ázsia, masszívan az volt [...] elmentünk egy moziba, ahol a Rettegett Ivánt játszották. Nagyon villámgyorsan távoztunk, mert odabenn elviselhetetlen bűz volt. Csizma és kátrány, lábszag és a mahorkabűz. Meg azok az ázsiai arcok, szóval mindaz, amit a kommunizmussal való kacérkodásom idején egyszerűen csak úgy elfogadtam, de különösebben a kiábrándulásom után sem izgatott. Ugyan már, Ázsia-Európa – biztos csak a szovjetellenes sajtó locsogása, XIX. századi, felszínes szöveg, gondoltam korábban. Most viszont, egy csapásra és abszolút mértékben itt volt Ázsia” – írja *Mójwiek. Pamiętnik mójwiony* (Korom. *Beszélő napló*) című memoárjában (2000: 212–213).

A háború után az előzőleg a Vörös Hadseregbe sorozott, majd ott gunyoros rendszerbírálatiért halálra ítélt, majdani Gulag-túlélő Janusz Bardach, moszkvai nyomort és nélkülözést bíráló szavai, úgy vélem, igaza lehet Jörg Barberowskinak (2016: 444–445), túlmutatnak önmagukon. Mégpedig a szerző életútja ismeretében feltételezhetően az orosz-szovjet rendszerrel szembeni, leplezetlen ellenszenv irányába tartanak: „a város szélén omladozó házak, apró, nyikorgó ablakokkal és összedőlt kapukkal. Az utcákon kóbor macskák nyávogtak, a puszta földön alvó részekék újságpapírral takaróztak. A vízelvezető árkok eldugultak a bűzlő szeméttől [...]. Itt-ott ijesztő alakokba ütköztem. A házak körül kétes figurák ólálkodtak, és erősen kifestett nők hívogattak be házaikba. Az utcasarkokon és a kocsmák előtt fiatal férfiak csoportosultak meztelen felsőtesttel, részegen ordibálva, körbe adtak egy üveget, sértéseket vágtak mindenki fejéhez, és fütyültek, mintha az övék lett volna az utca” (2003: 82).

Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy e könyv 14. fejezetében az orosz jellem szerző általi ábrázolásában a rokonszenv jegyei is szembetűnnek: „Számomra az orosz lélek hatalmasnak és rejtélyesnek tűnt, gazdagnak és szenvedéssel telinek, nehezen megfoghatóknak, és azzal nem mindig könnyű együtt élni. Sebezhető és változékony, alázatos és visszataszító, a végletekig érzékeny, és állandóan szeretetre és barátságra vágyott. Az oroszok könnyen depressziósak,

részegek és sírószakok voltak, de ugyanilyen könnyen táncoltak, ittak és énekeltek a szegénység és az elnyomás ellenére, amelyben éltek (170).

Gustaw Herling-Grudzinski lengyel író, újságíró, esszéíró, a második világháborús földalatti harcos volt, később politikai disszidens külföldön a lengyelországi kommunista rendszer idején. A legismertebb *A World Apart: The Journal of a Gulag Survivor* (*Külön világ: Egy Gulag túlélő iratai*) című, már a második világháború után, 1951-ben kiadott memoárja, amelyben megállapítja, hogy a sztálini időkben „az orosz nép minden rétegét hatalmába kerítette a géppé alantasult ember iránti megvetés, és a legtisztább szív is hidegséggel és gonoszsággal telt meg” (2000: 289–291).

Az elfeledett ősök árnyékai című, 1973-as esszéjében a lengyel esszé- és újságíró Adam Michnik a Piłsudski-mozgalom történelmi és társadalmi összetevőit vizsgálva állapítja meg a cári orosz uralom időszakáról, hogy: „Az orosz iskolák célja a szellemek eloroszosítása, az elmék megromlása, az emberek megtanítása a hazugságban és a rabszolgaságban való életre. A »nemzeti szubsztancia« védelmezői csupán a lengyelség formáját őrizték meg, és lemondtak annak elidegeníthetetlen tartalmáról. Ma azt mondanánk, hogy formájukban nemzeti, tartalmukban pedig orosz.” Majd Michnik megjeleníti a 20. századi lengyel történelem egyes idősíkjait, illetve eszmetörténeti árnyalatait: „Az »oroszok« – milyen semmitmondóan is hangzik ez ma, amikor az oroszellenesség a konzervatív beállítottság és a közönséges konformizmus álarca. Akkoriban az oroszellenes érzelmek lehetővé tették”, hogy Piłsudski ellenfelei, a nemzeti demokráta (Narodowa Demokracja), élükön Roman Dmowski-val, „felszólítsák a lengyel diákokat, hogy bojkottálják az orosz akadémikusok által szervezett szabadságtüntetések. Ma az oroszellenesség teszi lehetővé, hogy az emberek belenyugodjanak a Szolzenyicinnel (»a reakciós szlavofil«) szembeni visszaélésekbe, amelyeket lengyel smaszerek követnek el.”

Czesław Miłosz *A rabul ejtett értelem* (*Zniewolony umysł*, 1953) című esszé-füzetében a második világháború után berendezkedett államapparátus számára adódó nehézségeket véve lajstromba, odáig megy, hogy kijelentse: „A legkiválóbb lengyel költők műveit [...] Oroszország iránti ellenszenv jellemzi” (2011: 42). Miłosz e ponton, illetve az esszéfüzet úgyszólván egésze során érzékelhető iróniája táplálkozik Miłosz szülőföldje, Litvánia és hazája, Lengyelország leigázásából táplálkozik csakúgy, mint az államszocializmusnak az előbbiekkal összefüggésben jelentkezett, társadalmi tapasztalataiból. Ezt példázza a következő szövegrész is *A Nyugat* című írásában: „Moszkvában bebizonyították, hogy az orosz realista »peredviznyyikek« festészete felülmúlja a francia impresszionizmust. Sajnos a festészetnek megvan az a tulajdonsága, hogy a néző szemének is van némi szerepe az értékelésben, és a legtudósabb érvek sem tudnak nagy művé változtatni egy csúf vásznat. Ez pedig sajnálatos. Mind az esztétika, mind az etika területén lépten-nyomon beleütközünk abba a problémába, hogy az emberi különködés szembeszegül a bölcs teóriával. A megfelelően nevelt gyerekek föl kellene jelentenie az apját, ha észreveszi, hogy akadályozza a szocializmus

építését (az egész emberiség boldogsága ennek sikerén múlik) – ez ésszerűnek látszik. Az ilyen cselekedet mégis sok emberben megmagyarázhatatlan viszolygást kelt, mint ahogy Manet is jobban tetszik nekik, mint a XIX. századi orosz realista festők. [...] Ha a konzekvens gondolkodás ellentétbe kerül a valósággal, túllép az empirián, át a rendbe, az végül törvénytörően vezet olyan hibákhoz, amelyekért drágán meg kell fizetni” (79–80).

A Szovjetunió heves bírálatakor az oroszokat sem kímélő könyv záró esszéje, amely *A baltiak* címet viseli, szembesíteni igyekszik az olvasót a kommunizmus orosz nemzeti történelmi sajátosságokban gyökerező, azoktól elválaszthatatlan jellegével: „mivel a forradalmat az orosz nép hajtotta végre, és saját nemzeti tárházából merítve megteremtette a szocialista kultúra mintáit”, a Szovjetunió általi meghódított balti népek nacionalizmusát „röviden oroszellenességnek is nevezhetjük”. Emiatt – a következő szakaszokat a történelmi tét miatt nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Miłosz ironikusan érti – „az oroszellenességben szenvedő egy-egy kisebb nemzetiséget akár teljes egészében is likvidálni lehet”. Majd továbbmegy, ugyanebben a hangnemben folytatva az okfejtést: „A feladat nehéz, mert az egyes nemzeteket megbéklyózza saját múltjuk, és nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy saját kultúrájuknak tekintsék a kizsákmányoló osztályok kultúráját, mint például a balti népek is, amelyek kulákjaik kultúráját tekintik sajátjuknak. Ezt a kultúrát állítják szembe az orosz kultúrával. Mintha a kettőt egyáltalán össze lehetne hasonlítani! Az orosz nemzet nagy nemzet; úgy hordta ölében a forradalmat, mint anya a magzatát. Múltját, amely a történelem legnagyobb fegyvertényével terhes, szentségtörés összevetni az orosz nemzet által felszabadított nemzetek múltjával. Az orosz nemzet a világ megváltója. Itt szó sincs kegyetlenkedésről. Azokat ölik meg, akiket meg kell ölni, azokat kínozzák, akikből vallomást kell kicsikarni, azokat a népcsoportokat deportálják, amelyeket deportálni kell” (342–343).

Már javában kiépült, sőt, voltaképpen már szétmállófélben van a Miłosz által (I. fentebb) leírt rendszer, amikor Sławomir Mrożek *Zuhanás közben* című novelláskötetének *Moniza Clavier* című, Nyugaton (Velencében) játszódó alkotása 1983-ban megjelent. Itt bizonyára nem véletlen az, hogy a bulvársajtó által a címszereplő Moniza Clavier orosz szerelmének – tévesen – kikiáltott narrátor fiatalember sokatmondóan megjegyzi, felismerve a tévedést, hogy: „természetesen nem vagyok orosz. Ugyanakkor ez az új szerep merőben más színezetet adott helyzetemnek, új távlatokat nyitott előttem. Először is, orosznak lenni az már valami. [...] Ha jól meggondoljuk, végtére is nem én állítottam, hogy orosz vagyok. Bár meglehet, hogy a sztyeppre való célozgatásommal, a meghatározatlan, keleti hangulattal, amit magam körül keltettem, tán kissé én is ludas vagyok benne. [...] Még hogy sztyeppék! Eszembe jutottak kicsinyke hazám bús nadrágszjiparcellái és fenyői, a részben sík, részben hegyes, nem valami civilizált, s mindezek ellenére, ha nem is teljesen, valamennyire mégis kulturált tájai. Hol van mindez a sztyeppéktől! [...] Az újságnak viszont az olvasók érdeklődését szem előtt tartó hírekkel kell szolgálnia. Mi mást írhattak volna? Talán ezt: »Moniza

Clavier és egy kelet-európai kis ország polgárának szerelme?« Keleti voltam, de oroszon alul nem lehet valóban keleti az ember, ezért bizonyos kiegészítésre volt szükség.” Itt egyszerre mutatható ki egy keleti autosztereotípa és ugyanabban a kontextusban az oroszoktól való markáns önmegkülönböztetés is a nyugati hírközlő szervek időnként bosszantó tájékozatlanságának összefüggésében. Majd e szóban forgó kategóriák egymáshoz fűződő viszonyait Mrozek groteszk módon rendez el ugyanitt: „Én Európába voltam szerelmes, Európa az oroszba, az orosz pedig – ezt nem tudom, mivel nem vagyok orosz” (1983: 190–191, 208).

Hogy a lengyel önazonosság-tudat akár nemzethatárokon túl is „kötelezhet”, már mérlegre tettük Joseph Conrad esetében. E tanulmányt egy kortárs, szintén nem tipikusan lengyel alkotóval zárjuk, akinek a munkássága már átcsúszik a 21. századba, ráadásul nem is szépíró, hanem történész.

Az apai ágon Ruhr-vidéki lengyel felmenőkkel (Polacy z Zagłębia Ruhry) rendelkező berlini történész, Jörg Baberowski nagyszabású és erőteljes Sztálin-kritikájában időnként közvetlenül vagy közvetetten tetten érhető Oroszország történelmi bírálata. Noha értelemszerűen nem válik mindez a monográfia központi mondanivalójává, elgondolkodtató szakaszokat vonultat fel monumentális történelmi áttekintésében: „Az orosz forradalom az emberi boldogságot emberek fizikai megsemmisítésével kapcsolta össze. A forradalom ama totalitárius kísértés megszületésének órája volt, amely arra csábított, hogy gyilkos erőszak alkalmazásával új világot teremtsenek. Ha így nézzük, a modern politika gyakorlatában elsőként a bolsevikok vezették be az államilag szervezett tömeggyilkosság lehetőségét” (2016: 63).

Már fentebb elárultam, hogy Baberowskinál a totalitárius diktatúrák sztálini színjének bemutatásakor pusztán részletkérdés az orosz nemzeti összefüggéseké. Ezt, továbbá azt, hogy ettől függetlenül azért nem teljesen idegen tőle a sztereotip ábrázolásmód sem, érzékelteti a következő szakasz: „A bolsevik forradalom kísérlet volt a birodalom lakosságának leigázására, kontrollálására és megváltoztatására. Arra, hogy a kunyhók és ikonok Oroszországát az acélkombinátok és harckocsik Oroszországává alakítsák, a parasztokból pedig kommunistákat faragjanak. A sztálini uralom körülményei között azonban a kísérlet, amely az új embert a régi ember fizikai megsemmisítése útján próbálta előállítani, szervezett tömeggyilkossághoz vezetett. Az új ember megteremtésének álmából rémálom lett” (360).

Befejezés

Legyen szó a januári felkelés hőseinek ellenfeleiről (Orzeszkowa), szibériai számúzókról (Prus), autokrata bohócról, fantomeszmékről és kivégzésekről (Conrad), madámokról (Gombrowicz) vagy épp ázsiai hordák mahorka-bűzéről (Bardach) az oroszok nemigen tűnnek fel kedvező színben a modern lengyel szépirodalomban. Sőt, voltaképp parafrázálva Miłosz szavait, kijelenthetjük,

hogy „a legkiválóbb lengyel szerzők műveit Oroszország iránti ellenszenv jellemzi”, legalábbis egy-egy műben egyszer-egyszer mindennek kétségkívül a tanújelét adják, miközben nyilván ez a fősodorra szorítókozó „szűrőpróbás” merítésünk nem adhat azért teljes képet. Mindazonáltal annak magyarázatát, hogy a 19. század végi, 20. századi alkotók időnként valóban leplezetlen ellenszenvvel írtak az oroszokról, alighanem viharos múltjukban kell keresnünk, amelynek formálói között ott találjuk a cári Oroszország elnyomó apparátusát (Conrad 2001; Michnik 1985) csakúgy, mint a Lengyelország „negyedik felosztásában” (Baberowski 2016: 368) részes Szovjetunió történelmi tényeit. Az okok bizonyára összetettebbek eme rögtönzött elméletalkotásnál, mindenesetre egyes történelmi fejlemények gyaníthatóan szerepet játszhattak abban, hogy ezen a hűvös, tárgyilagos távolságtartástól a gyanakvason át a könyörtelen hibáztatásig terjedő spektrum esetében – a legfinomabban is szólva – az utóbbi irányba leng ki a lengyel (v)iszonyulás ingája, aszerint, hogy mit hoz a történelem.

BIBLIOGRÁFIA

- Adelman, Gary: *Retelling Dostoyevsky: Literary Responses and Other Observations*. Lewisburg, 2001, Bucknell University Press.
- Baberowski, Jörg: *Felperzselt föld. Sztálin erőszakuralma*. Bp., 2016, Európa.
- Bardach, Janusz: *Surviving Freedom. After the Gulag*. Berkeley, 2003, University of California Press.
- Conrad, Joseph: *Nyugati szemmel*. Bp., 2001, Magyar Könyvklub.
- Conrad, Joseph: *A sötétség mélyén*. Bp., 2011, Alinea.
- Gombrowicz, Witold: *Megszállottak*. Pozsony, 2008, Kalligram.
- Herling-Grudzinski, Gustaw: *Welt ohne Erbarmen*. München, 2000, Carl Hanser.
- Iványi Márton: Sors és vélt vagy valós közösség: Közép-Kelet-Európa szellemtörténeti egyedülállóságának diskurzusa a hidegháborús évtizedek visegrádi térségi irodalmában. *Kortárs*, 2022, 66. évf., 2. sz., 65–73.
- Michnik, Adam: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley, 1985, California University Press.
- Milosz, Czesław: *A rabul ejtett értelem*. Bp., 2011, Európa.
- Mrozek, Sławomir: *Zuhanás közben*. Elbeszélések. Bp., 1983, Európa.
- Orzeszkowa, Eliza: *On the Niemann*. Michelle Granas, 2014.
- Prus, Boleslaw: *A bábu*. Magyar Elektronikus Könyvtár. Elérhető: <https://mek.oszk.hu/03900/03932/html/01.htm#6>
- Skvorecky, Josef: *Az élet mérnökei*. Pozsony, 1998, Kalligram.
- Wat, Alexander: *Jenseits von Wahrheit und Lüge*. Frankfurt am Main, 2000, Matthias Freise.
- Witkiewicz, Stanislaw Ignacy: *Az ősz búcsúja*. Pécs, 2002, Jelenkor.